

PAPER DETAILS

TITLE: TÜRKİYE`DE ÇEVRE VE DOĞAL KAYNAKLAR KONUSUNDA IMZALANAN
ULUSLARARASI SÖZLESMELERİN İÇ HUKUKA UYGULANMASINDA KARSILASILAN
SORUNLAR VE ÇÖZÜM ÖNERİLERİ

AUTHORS: Ferhat Taze,Yusuf Günes

PAGES: 69-81

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/97702>

TÜRKİYE’DE ÇEVRE VE DOĞAL KAYNAKLAR KONUSUNDA İMZALANAN ULUSLARARASI SÖZLEŞMELERİN İÇ HUKUKA UYARLANMASINDA KARŞILAŞILAN SORUNLAR VE ÇÖZÜM ÖNERİLERİ

Ferhat Taze
Prof. Dr. Yusuf Güneş

ÖZET

Uluslararası sözleşmeler, birden fazla devletin belli bir konuda akdettikleri iki veya çok taraflı antlaşmalardır ve üye ülkeler için bağlayıcı hükümler içerirler. Türkiye yıllardan beri çevre ve doğal kaynaklarla ilgili birçok sözleşmeye imza atmış ve taraf olmuştur. Bunlar arasında özellikle CİTES Sözleşmesi (Nesli Tehlikede Olan Yabani Hayvan ve Bitki Türlerinin Uluslar arası Ticaretime İlişkin Sözleşme), Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi ve Barselona Sözleşmesi (Akdeniz’in Kirliliğe Karşı Korunması Sözleşmesi) ilk akla gelenlerdir. Bir sözleşmenin hangi şartlarla Türk İç Hukuku’nun bir parçası olduğu, 1982 Anayasası’nın 90. maddesinde belirtilmiştir. Ancak, gerek hukuk sistemlerinin ve iç hukukun farklı olması, gerekse üzerinde çok düşünülmeden imzalanmış olması, birçok sözleşmenin iç hukuka uyarlanmasında zorluklara neden olmaktadır. Bu çalışmanın amacı, çevre ve doğal kaynaklar konusunda taraf olunan uluslararası sözleşmelerin iç hukuka uyarlanması ve uygulamasında ortaya çıkan hukuksal sorunlar ve bunların çözümü için yeni görüşler ortaya koymaktır. Çalışmanın birinci bölümünde uluslararası sözleşmelerin devletler hukukundaki yeri ele alınmıştır. İkinci bölümde uluslararası sözleşmelerin Türk İç Hukuku’ndaki yeri ve üçüncü bölümde ise, sözleşmelerin Türk İç Hukuku’na uyarlanmasında ortaya çıkan sorunlar irdelenmiştir. Son bölümde ise bu sorunların nasıl çözümlenebileceğine ilişkin önerilerde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Devletler hukuku, uluslararası sözleşmeler, çevre, doğal kaynak, Türkiye.

1. GİRİŞ

Devletler Hukuku (Milletlerarası Hukuk)

Uluslararası sözleşmelerin çatısını oluşturan devletler hukuku hakkında birçok tanım yapılmıştır. Gündüz’e göre milletlerarası hukuk¹, devletleri ve

¹ Bu makaledeki “devletler hukuku”, “devletlerarası hukuk” ve “milletlerarası hukuk” ifadeleri aynı anlamda kullanılmıştır.

diğer milletlerarası kişileri karşılıklı ilişkilerinde bağlayan ortak kuralların bütünüdür. Kelsen'e göre milletlerarası hukuk, devletlerin yekdiğeriyle olan ilişkilerini düzenleyen kuralların bütünüdür (Principles of International Law), Oppenheim'e göre milletlerarası hukuk, devletlerin yekdiğeriyle ilişkilerinde hukukun bağlayıcı kabul ettikleri teamüli ve ahdi kuralların bütünüdür (International Law).² Bozkurt ve arkadaşlarına göre ise milletlerarası hukuk, milletlerarası toplumun üyeleri arasındaki ilişkileri düzenleyen bir hukuk dalıdır. Bir başka tanıma göre ise devletlerin birbirleriyle ve diğer devletler hukuku sūjeleriyle olan ilişkilerinde uygulanan hukuk kurallarının tümü, devletler hukukunu ifade eder. Modern hukuk anlayışına göre de; devletler hukukunun bu sūjeleri tam bağımsız devletler, milletlerarası örgütler, yetkileri sınırlı devletler, bazı topluluklar ve devletler hukukunun çerçevesini çizdiği koruma alanları içindeki gerçek kişilerdir.³

1.1. Devletler Hukukunun Kaynakları ve Uluslararası Sözleşmeler

Hukuki kaynak kavramı kelime anlamı itibari ile bir hukuk kuralının nasıl ortaya çıktığını veya ne şekilde ortaya çıktığını anlatmaktadır. Genel olarak hukuk kurallarının iki tür kaynağından söz edilebilir. Bu kaynaklar; maddi kaynaklar ve şekli kaynaklardır. Maddi kaynaklar, hukuk kurallarının kökenlerini, nasıl ortaya çıktıklarını ve bu kuralların oluşmasında hangi toplumsal ya da fikri yapının etkili olduğunu belirtir. Bu anlamda bir hukuk kuralının kökeninde tarihi, ahlaki, dini, siyasi, ekonomik, sosyal, kültürel ve teknik izlere rastlamak mümkündür. Şekli kaynaklar ise, hukuk kurallarını tespit eden ve bildiren kaynaklardır. Bu yönüyle şekli kaynaklar hukuk kurallarının ne şekilde ortaya çıktıklarını belirtir.⁴

“Devletler hukukunun kaynaklarının mahiyet ve sayısı üzerinde farklı görüşler bulunmakla birlikte, genel olarak kabul edilen görüşe göre; Milletlerarası Adalet Divanı Statüsü'nün 38. maddesinin 1. fıkrasında devletler hukukunun şekli kaynakları sayılmaktadır. Kaynak kategorisini gösteren bu pozitif düzenlemenin 38. maddesinin 1. fıkrasında “ödevi, kendisine havale edilen uyuşmazlıkları devletlerarası hukuka uygun olarak çözmek olan Divan;

- a. Uyuşmazlık halindeki devletlerce tahsisen kabul edilmiş kaideler koyan gerek genel, gerek özel milletlerarası anlaşmaları;
- b. Hukuk kaidesi olarak kabul edilmiş olan umumi bir tatbikatın beyinesi olarak milletlerarası teamülü;
- c. Medeni milletlerce kabul edilen genel hukuk prensiplerini;

² GÜNDÜZ. A, 2009; “Milletlerarası Hukuk Temel Belgeler, Örnek Kararlar”, Milletlerarası Hukuk ve Tanımı sf:2

³ BOZKURT. E, KÜTÜKÇÜ. M. A., POYRAZ. Y, 2009; “Devletler Hukuku”, sf: 21, Yetkin Yayıncılık, ANKARA

⁴ BOZKURT. E, KÜTÜKÇÜ. M.A., POYRAZ. Y; a.g.e. sf: 61

d. 59. madde hükmü mahfuz kalmak şartıyla, hukuk kaidelerinin tayininde yardımcı vasıta olarak muhtelif milletlerin adli kararları ile en yetkili müelliflerinin doktrinlerini; tatbik eder⁵” diyerek şekli kaynakları saymıştır.

“38’nci madde açıkça Milletlerarası Adalet Divanı’nın önüne bir uyumsuzluk geldiğinde uygulanacak hukuk kurallarını saymaktadır. Bunlardan asli kaynaklar; uluslararası antlaşmalar, uluslararası teamül kuralları, uluslararası genel hukuk kurallarıdır. Bu üç kaynak dışında devletler hukukunun pozitif asli kaynağı yoktur. Yargısal kararlar ve doktrin ise yardımcı kaynaklardır. Bir kuralın, devletler hukukunun kuralı olarak kabul edilip edilmemesi, üç asli kaynak içerisinde bulunup bulunmadığının tespitini gerektirir. Yardımcı kaynaklar ise adından da anlaşılacağı gibi doğrudan uygulanacak hukuk kuralı oluşturmazlar.⁶”

Bu bakımdan uluslararası ilişkilerin düzenlenmesinde sözleşmeler büyük yer tutmakta ve önemli yere sahip bulunmaktadır. Uluslararası sözleşme⁷, “iki veya daha fazla devletin veya milletlerarası teşkilatın kendi aralarında bir hukuki ilişki kurmak, mevcut bir hukuki ilişkiyi değiştirmek veya sona erdirmek ya da ileriye dönük davranış kuralları koymak amacıyla milletlerarası hukuka uygun olarak yaptıkları anlaşmadır. Andlaşmalar sadece iki milletlerarası hukuk kişisi arasında yapılırsa bunlara iki taraflı andlaşmalar (bilateral treaties) denilir. Uygulamada daha çok bu tür antlaşmalara rastlanmaktadır. Fakat ikiden ziyade devletin de kendi aralarında antlaşmalar yapmaları mümkündür. Bunlara da çok taraflı andlaşmalar (multilateral treaties) denmektedir. ⁸”

2. Türk Hukuk Düzeninde Uluslararası Sözleşmelerin Hukuksal Yeri

Uluslararası antlaşmaların iç hukuktaki yeri, devletlerin benimsemiş oldukları değişik sistemler nedeniyle farklılık göstermektedir.⁹ Genel olarak uluslararası antlaşmaların iç hukukta etkisi sorununa ilişkin iki kuramsal görüş bulunmaktadır. Bunlar, uluslararası hukuk ve iç hukuk düzenlerini birbirinden bağımsız ve iki ayrı düzeni olarak kabul eden ikici (dualist) görüş ile bir takım farklılıklara rağmen her iki hukuk düzenini bir bütünün parçası olarak gören tekçi (monist) görüştür.¹⁰

⁵ BOZKURT. E, KÜTÜKÇÜ. M.A., POYRAZ. Y; a.g.e. sf: 62-63

⁶ BOZKURT. E, KÜTÜKÇÜ. M.A., POYRAZ. Y; a.g.e. sf: 63

⁷ Bu makaledeki “uluslararası antlaşma”, “uluslararası andlaşma”, “uluslararası sözleşme”, “milletlerarası antlaşma”, “milletlerarası andlaşma” ve milletlerarası sözleşme” ifadeleri aynı anlamda kullanılmıştır.

⁸ GÜNDÜZ. A.; a.g.e. sf: 18

⁹ CANSEL. E, 1990; “Anayasal Normlar Hiyerarşisi ve Temel Hakların Korunmasındaki İşlevi”, VIII Avrupa Anayasa Mahkemeleri Konferansı, Genel Rapor sf: 64 Ankara’ya atfen: EREN. A, 2005; “1982 Anayasası’nın 90. Maddesindeki 2004 Değişikliğinin Antlaşmaların Türk İç Hukukundaki Yerine Etkisi”, sf: 2

¹⁰ EREN. A.; a.g.e., sf: 3

En önemli temsilcileri Alman hukukçu H. Triepel ile İtalyan hukukçu D. Anzilotti olan ikici görüş¹¹ taraftarlarına göre, uluslararası hukuk ile iç hukuk birbirinden farklı ve bağımsız iki ayrı hukuk düzenidir. Milletlerarası hukuk alanında hukukun kaynağı birden fazla devletin kaynaşan ve birleşen ortak iradesi olduğu halde, iç hukuk düzeninde hukukun kaynağı devletin kendi iradesidir.¹² İkici görüşçülere göre; iki hukuk düzeninin birbirinden ayrı ve bağımsız oluşunun en önemli sonucu, milletlerarası hukuk kuralları ile iç hukuk kuralları arasında gerçek anlamıyla bir çatışma meydana gelmez. Eğer bir milletlerarası hukuk kuralının, bir iç hukuk düzeninde geçerli hale gelmesi isteniyorsa, öncelikle o milletlerarası hukuk kuralının anayasa, kanun ya da idari bir işlemle ulusal hukuk düzeninin hükmü haline getirilmesi gerekmektedir.¹³ Bu şekilde, bir iç hukuk işlemi ile iç hukuka kazandırılan milletlerarası kural, artık milletlerarası bir kural değil, bir iç hukuk kuralı olmuştur.¹⁴ Bu durumda asıl işlev gören, milletlerarası kural değil, iç hukuk kuralı olmaktadır. Dolayısı ile milletlerarası kuralı doğuran antlaşma, bildirge vs. metinler ortadan kalksa bile etkisi iç hukuk düzeninde devam edecektir. İngiltere, İsveç, İzlanda, Finlandiya ve İrlanda bu görüşü kabul eden ülkelerdir.¹⁵

En önemli temsilcisi H. Kelsen olan tekçi görüş¹⁶ taraftarlarına göre ise, dünyada var olan hukuk düzeni tektir. Gerek milletlerarası hukukun, gerekse iç hukukun sükajelerinin nihai olarak insan olduğu, aynı şahıslara uygulanan hukuk düzenlerinin arasında fark olmayacağı savunulmaktadır. Bu görüşe göre, milletlerarası antlaşmaların iç hukuka girmesi için, bir iç hukuk işlemi ile iç hukuk kuralına dönüştürülmesi gerekli değildir. Antlaşmaların, iç hukuk düzeninde geçerli olması için, onun anayasada belirlenen usul ve yöntemlere göre yapılp, onaylanması yeterli olacaktır.¹⁷ Böylece, bu şekilde usulüne uygun bir şekilde kabul edilen antlaşmalar, ayrıca bir işleme gerek kalkmasızın, ulusal hukuk kuralı olurlar ve bu antlaşma hükümleri yasama, yürütme, yargı ve idari makamlarca doğrudan uygulanabilir nitelik kazanırlar.¹⁸ Bu görüşü benimseyen ülkelerde antlaşmaların iç hukuktaki değeri konusunda farklı uygulamalar yer almaktadır. Milletlerarası antlaşmaları, yasa hükmünde gören devletler olduğu gibi, yasaların üstünde değeri veren ülkeler de bulunmaktadır. Yasa değeri kabul eden devletlerin başında; Almanya, İsveç, Belçika, İtalya

¹¹ EREN. A.; a.g.e., sf: 3

¹² KARADEMİR, H. 2005; "1982 Anayasası'nın 90. Maddesinde Yapılan 2004 Değişikliği İle Milletlerarası Antlaşmaların Türk Hukukundaki Yerine İlişkin Değerlendirmeler", sf:3, www.aktif-hukuk.com/makaleler/makale004.doc (Ziyaret tarihi 22.04.2010)

¹³ YÜZBAŞIOĞLU. N, 1993; "Türk Anayasa Yargısında Anayasallık Bloku", İ.Ü. Basımevi ve Film Merkezi, sf: 16, İstanbul'a atfen: KARADEMİR, H.; a.g.e., sf:3

¹⁴ ÇELİK, E. F, 1988, "İnsan Hakları Sözleşmesinin Türk Hukukunda Yeri ve Uygulanması", İdare Hukuku ve İlimler Dergisi, s 1-2 sf: 49.

¹⁵ BATUM, S. 1993; "İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi ve Türk Anayasal Sistemine Etkileri", İ.Ü. Huk. Fak. Yayını, s. 30, İstanbul.

¹⁶ EREN. A.; a.g.e., sf: 4

¹⁷ BATUM. S, ; a.g.e. sf: 31'ye atfen: KARADEMİR, H.; a.g.e., sf:4

¹⁸ YÜZBAŞIOĞLU. N.; a.g.e. sf: 17'ye atfen: KARADEMİR, H.; a.g.e., sf:4

ve Türkiye gelmektedir. Yasaların üstünde değer veren devletlerin başında ise, Fransa, Yunanistan, Kıbrıs ve Portekiz gelmektedir.¹⁹

Monist görüşü benimseyen Türkiye’de²⁰, geçmişten bugüne uluslararası sözleşmelerin Türk hukuk sistemindeki hukuksal yeri ile ilgili olarak anayasalar incelendiğinde; 1961 ve 1982 Anayasaları temelde benzer hükümleri içermekle birlikte 1982 Anayasası’nın 15, 16, 42, 90 ve 92. maddeleri antlaşmalarla ilgili düzenlemeler içermektedir.

Uluslararası antlaşmaları uygun görmeye ilişkin kurallar 1961 Anayasası’nın 65. ve 1982 Anayasası’nın 90. maddesinde düzenlenmiştir. Bu düzenlemeye göre “usulüne göre yürürlüğe konulmuş antlaşmalar kanun hükmündedir.” Bu hükümle milletlerarası antlaşmalar kanun gücünde kabul edilerek, devletler hukukunun en önemli kaynağının Türk İç Hukuk düzeninde doğrudan etki doğurması mümkün kılınmıştır.

1982 Anayasası’nda milletlerarası antlaşmaların milli hukuk düzeni içerisindeki hiyerarşik yerini düzenleyen tek madde ise, 90. maddedir. Bu maddenin son fıkrasında; “Usulüne göre yürürlüğe konulmuş milletlerarası antlaşmalar kanun hükmündedir. Bunlar hakkında Anayasaya aykırılık iddiası ile Anayasa Mahkemesi’ne başvurulamaz. Usulüne göre yürürlüğe konulmuş temel hak ve özgürlüklere ilişkin milletlerarası antlaşmalarla kanunların aynı konuda farklı hükümler içermesi nedeniyle çıkabilecek uyuşmazlıklarda milletlerarası antlaşma hükümleri esas alınır.” hükmüne yer verilmiştir. Anayasa’nın bu fıkra hükmünün birinci cümlesi milletlerarası antlaşmaların Türk hukuk düzeninde kanun gücünde olduğunu ve doğrudan hüküm doğurduğunu açıkça belirtmiştir. Bu açık hükme rağmen fıkranın ikinci cümlesi, Türk hukukunda antlaşmaların yeri konusunda doktrinde farklı görüşlerin savunulmasına gerekçe oluşturmuştur.

Milletlerarası antlaşmaların anayasaya aykırı olduğu iddiası ile Anayasa Mahkemesi’ne başvurulamayacağı hükmü, milletlerarası antlaşmaların bu yönü ile kanunlardan üstün olduğu yorumu yapılarak, devletler hukukunun iç hukuktan üstün olduğu görüşünün doğmasına sebep olmuştur. Ancak hükmün bu şekilde yorumlanması pozitif hukuk açısından doğru olmadığı gibi fıkranın ilk hükmü ile de tezatlık oluşturmaktadır. Çünkü Anayasa aynı fıkranın birinci cümlesinde milletlerarası antlaşmaların kanun hükmünde olduğunu belirterek milletlerarası antlaşmaları kanunla eşdeğer tutmuştur. İkinci cümlede yer alan ifade ile birinci cümlede belirtilen statünün gerekleri bakımından bir istisnaya yer vermektedir. Hükmün bu şekilde düzenlenmesi Bozkurt, Kütükçü ve Poyraz’a göre milletlerarası antlaşmaların hiyerarşik yerini

¹⁹ YÜZBAŞIOĞLU. N.; a.g.e. sf: 17’ye atfen: KARADEMİR, H.; a.g.e., sf:4

²⁰ 1982 Anayasası’nın 90. maddesi son fıkra hükmü, antlaşmaların iç hukukta hüküm doğurmaları için özel bir transformasyon işlemini öngörmemektedir. Ayrıca antlaşmalara karşı Anayasa Mahkemesi’ne gidilememesi, Anayasanın monist görüşü benimsediği şeklinde yorumlanmaktadır (1). Öğretide çoğunlukla 90. madde hükmü ile Anayasanın monist görüşü benimsediği kabul edilmektedir (2). (1) GÖZÜBÜYÜK, A. Ş, 1997; “Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Bireysel Başvuru Hakkı”, İnsan Hakları Yıllığı, C.9 sf: 7 ile (2) GÜNDÜZ. A, 1990; “İktidar ve Milletlerarası Sınırları”, İstanbul Barosu Dergisi, sf: 54-55, İstanbul’a atfen EREN. A, ; a.g.e. sf: 4,

ortaya koymamıştır.²¹ Nitekim Anayasa'nın 11. maddesinin 2. fıkrasında da "Kanunlar Anayasaya aykırı olamaz" diyerek, kanun hükmündeki uluslararası antlaşmaların hiyerarşik yerinin Anayasadan üstün olamayacağını açıkça belirtmiştir.

2004 yılında fıkraya eklenen son cümle karşısında temel hak ve özgürlüklere ilişkin düzenlemeler içeren milletlerarası antlaşmalar bakımından, kanunlarla bunların ayrı hükümler içermesi halinde, antlaşmaların üstün tutulması ilkeyi değiştirmemiş, sadece tartışma halinde nasıl bir çözüme bağlanacağını ortaya koymuştur.²²

Buradaki milletlerarası antlaşmalar ile kanunların ayrı hükümler içermesi halinde, antlaşmaların üstün tutulması ilkesini, iç hukukta sosyal hayatı düzenleyen hukuk normları arasında, aynı hususla ilgili farklı düzenlemeler içeren eşit hiyerarşik statüyü paylaşan normlar bulunduğu uygulanan "özel kanun - genel kanun", "önceki kanun - sonraki kanun", "eski madde - geçici madde" ilkelerindeki gibi yorumlamak gerekmektedir. Örneğin iç hukuktaki böyle bir çatışmada genel kanuna göre sonradan çıkarılan bir özel kanunun uygulanması, özel kanuna nasıl ki bir kanun olmaktan daha üst bir hiyerarşik yer sağlamıyor sadece hangisine göre olayın sonuçlandırılacağını belirtiyor ise, temel hak ve özgürlüklere ilişkin düzenlemeler içeren milletlerarası antlaşmalar ile kanunların ayrı hükümler içermesi halinde de uluslararası antlaşmaların uygulanacağını, ancak bu uygulama önceliğinin 90. maddede açıkça belirtilen usulüne göre yürürlüğü konulmuş milletlerarası antlaşmaların kanun hükmünde olduğu gerçeğini değiştirmediğini belirtmektedir.

Türkiye'de milletlerarası antlaşma ile kanun arasında hiyerarşi kurulamamasının bir nedeni de, her ikisinin de Meclisin adi çoğunluğuyla kabul edilmesidir. Eğer milletlerarası antlaşmalara kanundan üstü bir değer tanınacaksa, yapılması gereken şey, milletlerarası antlaşmaların Meclisin adi çoğunluğu tarafından değil, daha üst bir çoğunlukla uygun bulunmasıdır. Mantık ve normlar hiyerarşisi bunu gerektirir.²³

Uluslararası antlaşmaların bağlayıcılık kazanması için onaylanması ve yayımlanması gerekmektedir. Anayasa'nın benimsediği sistem, antlaşmaların onaylanması yetkisini yasama ve yürütme organları arasında paylaşmıştır. Anayasa'ya göre antlaşmaları onaylama ve yayımlama yetkisi Anayasa'nın 104. maddesi ile Cumhurbaşkanına verilmiştir. Ancak Cumhurbaşkanı'nın bu yetkiyi kullanabilmesi, kural olarak, Meclis'in antlaşmaların onaylanmasını bir kanunla uygun bulmasına bağlıdır. Anayasa'nın 90'ıncı maddesi ile 244 sayılı "Milletler Arası Antlaşmaların Yapılması, Yürürlüğü ve Yayımlanması ile Bazı Antlaşmaların Yapılması İçin Bakanlar Kuruluna Yetki Verilmesi Hakkında Kanun" da bu durum açıkça ifade edilmiştir.

Anayasa'nın 90. maddesinin ikinci ve üçüncü fıkraları ise, bu kuralın istisnalarını getirmiş, bazı durumlarda yürütme organına, önceden bir kanunla

²¹ BOZKURT. E, KÜTÜKÇÜ. M.A., POYRAZ. Y; a.g.e. sf: 46

²² BOZKURT. E, KÜTÜKÇÜ. M.A., POYRAZ. Y; a.g.e. sf: 46

²³ GÖZLER. K, "Milletlerarası Antlaşmalara Kanun Üstü Bir Değer Tanınabilir mi? (Anayasa Değişikliği Teklifi Hakkında Bir Eleştiri)", www.Anayasa.gen.tr/madde90.htm. (Ziyaret tarihi 28.05.2010)

uygun bulunma zorunluluğu olmaksızın, antlaşmaları yürürlüğe koyma yetkisini vermiştir. “Bu, ikinci ve üçüncü fıkralarda anılan antlaşmaların onaylanmayacakları değil, sadece onaylamanın bir kanunla uygun bulunmasının gerekli olmadığı anlamına gelir. Yoksa istisnasız her türlü antlaşma, Cumhurbaşkanı’nca onaylanacaktır. Şüphesiz, Cumhurbaşkanı’nın bu yetkisi, onun tek başına değil, Bakanlar Kurulu ile birlikte ve Bakanlar Kurulu kararnamesi biçiminde kullanabileceği bir yetkidir.”²⁴

Diğer bir konu da uluslararası sözleşmelerin yargısal denetimi konusudur. Anayasa’nın 90. maddesine 1961 Anayasası’nın 65. maddesi kaynaklık etmiştir. Anılan maddenin hazırlık çalışmaları aşamasında gerek İstanbul Komisyonu gerekse Siyasal Bilgiler Fakültesi İdari İlimler Enstitüsü’nün tasarıları ile Temsilciler Meclisi Anayasa Komisyonu’na sunulan tasarının 63. maddesinin 3. fıkrasında konu, “..Bir antlaşmanın yürürlüğe girmesinden sonra Anayasaya aykırılığı dolayısı ile iptalinin Devletin milletlerarası sorumluluğunu doğurmaması için, bu murakabenin önceden tahrik edilmesi ve sonuçlandırılması zaruridir.” gerekçesi ile “Milletlerarası bir antlaşmanın Anayasa’ya aykırı olduğu, Meclis’lerden birinin üye tam sayısının beştebiri tarafından ileri sürülürse, TBMM bu antlaşmanın onaylanmasını veya buna katılmayı uygun bulamaz” şeklinde düzenlenmiştir. Bu düzenleme ile Devletin milletlerarası sorumluluğunun doğmaması için milletlerarası sözleşmelerin yürürlüğe girmesinden önce anayasal denetime tabi tutulması gereği vurgulanmış ve bu denetimin de Anayasa Mahkemesi tarafından yapılması öngörülmüştür. Ancak bu hüküm Milli Birlik Komitesi’ne sunulan metin ile bu komitenin Anayasa Komisyonu’nca hazırlanan tasarının 65. maddesinde yer almamıştır. Böylece milletlerarası sözleşmelerin yürürlüğe girmeden önceki denetimi önlendiği gibi yürürlük sonrası denetimi de engellenmiştir.²⁵

Sözleşmelerin iç hukuka uyarlanmasına ilişkin bir başka sorun da, bunların kabul kanununun Mecliste görüşülmesi sırasında izlenen usule ilişkindir. Diğer bir anlatımla, iç hukukta yürürlüğe giren bir kanun, önce Meclis alt komisyonlarında görüşülmekte ve sonra da Meclis Genel Kurulu’nda gerek madde madde ve gerekse bütünüyle görüşülerek kabul edilmekte iken; uluslararası sözleşmelerin kabulü hakkında kanun doğrudan doğruya Meclis Genel Kurulu’nda oylanmakta ve detaylı bir görüşme ve tartışma yapılmadan yürürlüğe girmektedir. Dolayısıyla, gerekli inceleme ve tartışma yapılmadan yürürlüğe giren bir Sözleşme, uygulamada sorunlara neden olmaktadır.

3. Türkiye’nin Çevre ve Doğal Kaynaklar Konusunda Taraf Olduğu Uluslararası Sözleşmelerin Türk İç Hukukundaki Yeri

Dünyada meydana gelen çevre sorunlarının ciddi boyutlara gelerek kendini hissettirmesi üzerine, ilk olarak 1972 yılında Stockholm’de gündeme gelen “çevre” konusu, ilerleyen zamanlarda çevre sorunlarının ulusal çapta yapılan

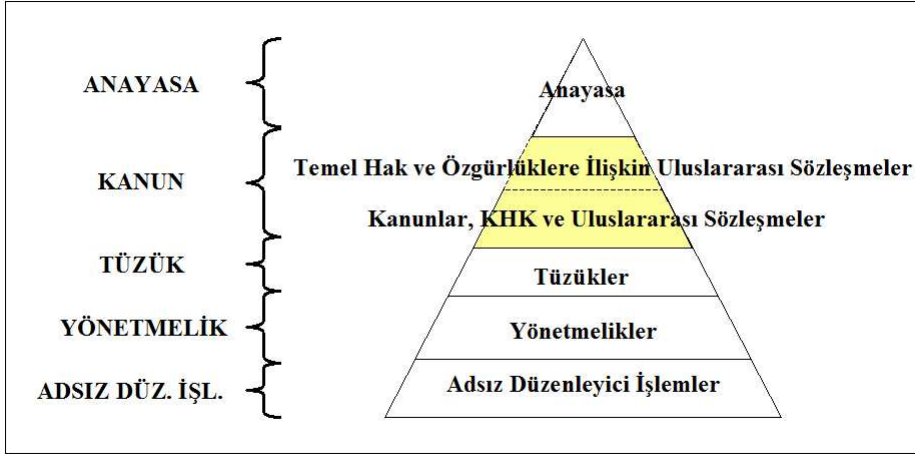
²⁴ ÖZBUDUN, E., 2010; “Anayasa Hukuku”, T.C. Anadolu Üniversitesi Yayın No:1466, Açıköğretim Fakültesi Yayını, No:780, sf:128, Eskişehir.

²⁵ TUNÇ, H.; a.g.e. sf:3

çalışmalar ile çözülemeyeceği, çevre sorununun küresel bir sorun olduğu dola-
yısı ile tüm ülkelerin çevre konusunda üzerine düşen görevi yapması gerektiği
bilinci hasıl olmuştur. Bu nedenle devletlerarasında çevre korumaya yönelik
tedbirlerin alınması ve hatta bu amaçla hukuki sorumlulukların yüklenmesi
amacı ile uluslararası antlaşmalar yapılması yoluna gidilmiştir. Bu kapsamda
dünya topluluğunun bir ferdi olarak Türkiye de üzerine düşen sorumluluğu
yerine getirmek amacıyla, çevre ve doğal kaynaklar konusunda hazırlanan
birçok uluslararası antlaşmaya katılmak durumunda kalmıştır.

Çevre ve doğal kaynaklar konusunda taraf olunan uluslararası antlaş-
maların, Türk İç Hukuku'ndaki yeri konusunda durum tüm uluslararası söz-
leşmelerde olan durum ile benzer olmakla birlikte Anayasa ve yine uluslararası
mevzuattan kaynaklanan çeşitli ayrıcalıklara sahiptir. Daha önce de belirtildiği
gibi uluslararası antlaşmalar, Anayasa gereği usulüne göre yürürlüğe konulma
kriteri ile kanun hükmünde kabul edilmiştir. Anayasa, kanun hükmünde ka-
bul edilen bu uluslararası antlaşmalar hakkında Anayasa'ya aykırı olduğu
iddiası ile Anayasa Mahkemesi'ne başvurulamayacağını da belirterek, uluslara-
rası antlaşmaların kanun hükmünde olduğunu belirtmiş ancak uluslararası
antlaşmalara kanunlara kıyasla daha üstün bir koruma yüklemiştir. Fakat bu
hiyerarşik tartışmalara rağmen bu hüküm ile uluslararası antlaşmaların açıkça
kanunlardan üstün olduğuna ilişkin bir hüküm ortaya koymamıştır. Ancak
2004 yılında 90. maddenin 5. fıkrasına eklenen "Usulüne göre yürürlüğe ko-
nulmuş temel hak ve özgürlüklere ilişkin milletlerarası antlaşmalarla kanunla-
rın aynı konuda farklı hükümler içermesi nedeniyle çıkabilecek uyumsuzluk-
larda milletlerarası antlaşma hükümleri esas alınır" hükmü, temel hak ve öz-
gürlüklere ilişkin uluslararası sözleşmelerin, çatışma halindeki durumlarda
öncelikli olarak uygulanacağını belirtmiştir. Bu açıklamalardan sonra, normlar
hiyerarşisi ve bu normların uygulanmasına ilişkin sıralama incelendiğinde,
aşağıdaki şekil (Şekil-1) elde edilmektedir.

1982 Anayasası, usulüne göre yürürlüğe konulmuş antlaşmaların kanun
hükmünde olduğunu belirtirken, uluslararası antlaşmalar bakımından bir
ayrım yapmadığından, çevre ve doğal kaynaklar ile ilgili antlaşmaların da ka-
nun hükmünde olduğunu ortaya koymaktadır. Ancak Anayasa'nın temel hak
ve özgürlüklere ilişkin uluslararası antlaşmalar hakkında, antlaşmalarla ka-
nunların ayrı hükümler içermesi durumunda antlaşmaların öncelikle uygula-
nacağını belirtmiş olması, bu antlaşmaların temel hak ve özgürlüklere ilişkin
antlaşmalardan sayılıp sayılmadığının tespitini gerektirmektedir. Diğer bir de-
yişle, çevre ve doğal kaynaklara ilişkin uluslararası antlaşmaların Türk İç Hu-
kuku'ndaki hiyerarşik yerinin ve uygulama önceliğinin belirlenmesi için, bu
antlaşmaların aşağıdaki şekilde belirtilen asli kaynaklar içerisinde bulunup
bulunmadığının ve bulunuyor ise hangisinin içerisinde yer aldığının tespiti
gerekmektedir.

Şekil 1: Türk Hukuku’nda normlar hiyerarşisi

Çevre ve doğal kaynaklara ilişkin uluslararası antlaşmaların uluslararası antlaşma olması gerekçesi ile Türk hukuk sistemindeki yeri konusunda tüm uluslararası antlaşmalarda olduğu gibi kanun hükmünde olduğu açıktır. Burada tespiti gereken bu antlaşmaların, temel hak ve özgürlüklere ilişkin uluslararası antlaşmalardan olup olmadığıdır. Anayasa’nın 90. maddesinde yapılan değişiklik ile açıkça hangi antlaşmaların temel hak ve özgürlüklere ilişkin uluslararası antlaşma olduğu konusunda açıkça bir hüküm bulunmamaktadır. Ancak 1982 Anayasası çevre hakkını, ikinci kısımda yer alan “Temel Haklar ve Ödevler” başlığı altındaki üçüncü bölümün “Sosyal ve Ekonomik Haklar ve Ödevler” başlığı altında 56. madde²⁶ ile güvence altına almıştır. Dolayısı ile “çevre hakkının”, Türk İç Hukuku’nda temel hak ve özgürlüklerden sayıldığı yorumu yapılabilmektedir. Buradaki bir diğer husus, çevre ve doğal kaynaklara ilişkin antlaşmaların Anayasa’da mı yoksa uluslararası antlaşmalar nazarında mı temel hak ve özgürlüklerden sayılıp sayılmaması gerektiğidir.

Nitekim çevre hakkı, “Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi’nde de açıkça garanti altına alınmış değildir, fakat Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, insanın yaşama hakkından kaynaklanarak onun da koruma altında olduğunu 1994 yılında hükme bağlamıştır.²⁷” Dolayısı ile hem iç hukuk, hem de uluslararası

²⁶ 1982 Anayasası, madde 56; “(1) Herkes, sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkına sahiptir. (2) Çevreyi geliştirmek, çevre sağlığını korumak ve çevre kirlenmesini önlemek Devletin ve vatandaşların ödevidir. (3) Devlet, herkesin hayatını, beden ve ruh sağlığı içinde sürdürmesini sağlamak; insan ve madde gücünde tasarruf ve verimi artırarak, işbirliğini gerçekleştirmek amacıyla sağlık kuruluşlarını tek elden planlayıp hizmet vermesini düzenler. (4) Devlet, bu görevini kamu ve özel kesimlerdeki sağlık ve sosyal kurumlarından yararlanarak, onları denetleyerek yerine getirir. (5) Sağlık hizmetlerinin yaygın bir şekilde yerine getirilmesi için kanunla genel sağlık sigortası kurulabilir.”

²⁷ KABAOĞLU. İ.; “Çevre Hakkı ve Sömürgecilik”,

www.uyghurweb.net/tr/cevre_hakki.html (Ziyaret tarihi 15.05.2010)

hukukta temel hak ve özgürlüklerden olduğu kabul gören çevre hakkının ve dolayısı ile çevre hakkı ile doğrudan ilişkili çevre ve doğal kaynaklar ile ilgili uluslararası sözleşmelerin, temel hak ve özgürlüklere ilişkin uluslararası antlaşmalardan olduğu, dolayısı ile Türk İç Hukuku uygulamalarında anayasal hükümlerden sonra (diğer kanunlar ile ayrı hükümler içermesi durumunda) öncelikli uygulanması gerektiği anlaşılmaktadır.

4. Çevre ve Doğal Kaynaklar Konusunda Taraf Olunan Uluslararası Sözleşmelerin Türk İç Hukuku'na Uyarlanmasında Ortaya Çıkan Sorunlar

Çevre ve doğal kaynaklar konusunda taraf olunan uluslararası sözleşmelerin Türk İç Hukuku'nda uygulanmasında ortaya çıkan sorunlar, mevzuat tutarlılığı, uygulamada etkinlik sağlanması ve hükümlerin yarışması bakımından son derece önem taşımaktadır.

Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki, uluslararası sözleşmeler, Parlamento'da kabul edilerek yürürlüğe girdikten sonra, gerek kullanılan dil ve gerekse içerdiği kavramlar bakımından son derece esnek, tartışmaya açık ve açıklığa kavuşturulması gereken bir durum arz etmektedir. Örneğin, Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi'nde²⁸ yer alan "yerinde koruma" (in-situ protection), "alan dışı koruma" (ex-situ protection), "istilacı tür" (invasive species) vb. gibi birçok kavram, henüz iç hukukumuza yeni girmekte olan ve uygulayıcıların çok alışık olmadığı kavramlar olup, bunların özümsemesi ve uygulamaya geçirilmesi ve etkin olarak uygulanması son derece önem taşımaktadır.

Diğer yandan, taraf olunan uluslararası sözleşmelerde yer alan bazı hükümler aynı zamanda, iç hukukta yürürlükte olan bir kanun veya yönetmeliğe de konularak ikili bir düzenleme yapılması yoluna gidilmektedir. Bu halde, hükümlerin telahukundan (hükümlerin yarışması) söz etmek mümkün ise de, bunlardan hangisine dayanılarak hüküm kurulacağı meselesi son derece karışık sonuçlara yol açmaktadır. Örneğin, Bern Sözleşmesi'nde (Avrupa'nın Yaban Hayatı ve Yaşama Ortamlarını Koruma Sözleşmesi) yer alan, yasak avlanma metodları, avlanmada kullanılan yasak araçlara ilişkin hükümlerin bir kısmına 2003 tarihinde yürürlüğe giren 4915 sayılı Kara Avcılığı Kanunu²⁹'nda da yer verilmiştir. Bern Sözleşmesi'nde yer alan yasaklayıcı hükümlere ilişkin herhangi bir yaptırım yer almazken, 4915 sayılı Kara Avcılığı Kanunu'nda yer alan yasaklayıcı hükümlerin bir kısmı suç, bir kısmı kabahat olarak düzenlenmiş ve çok önemli bir kısmı ise adı geçen kanuna hiç alınmamıştır. Oysa, temeli aynı olan bu hükümlerin bir kısmının suç, diğer bir kısmının kabahat ve diğer bazılarının ise sadece yasak avlanma metodları ve araçları olarak sözleşmede yer alması uygulamada karışıklığa ve adaletsizliğe neden olmaktadır. Örneğin, zehirle avlanmak suç iken, yaban hayvanlarının göç dönemi, üreme dönemi ve tüy değiştirme dönemlerinde rahatsız edilmeleri kabahat olarak düzenlenmiştir. Oysa, Bern Sözleşmesi'nin kendisinde yer alan düzenleme, bu fiillerin tamamını aynı kategoride değerlendirmekte ve karşılığında herhangi bir yaptırım öngörmemekte, bunun tespitini taraf ülkelere bırakmaktadır. Şu halde, yuka-

²⁸ Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi madde 2. (27.12.1996 tarih ve 22860 sayılı Resmi Gazete)

²⁹ 4915 sayılı Kara Avcılığı Kanunu (11.07.2003 tarih ve 25165 sayılı Resmi Gazete)

ında bahsedilen fiillerin işlenmesi halinde, lehe olan hüküm olan Bern Sözleşmesi hükmü öncelikli olarak uygulama alanı bulacaktır.

Bir başka sorun da, uluslararası sözleşmelerde yer alan bazı düzenlemelerde, gerekli hukuksal ve idari tedbirlerin alınması³⁰ taraf ülkeye bırakılmıştır. Ancak, taraf ülkenin alacağı tedbirin ne tür bir tedbir olacağı konusunda herhangi bir detay yer almamaktadır. Bu tür bir düzenleme, bir yandan taraf ülkeye uygulama esnekliği sağlarken, diğer yandan da söz konusu ülkenin, sözleşme ile korunan çevresel ve doğal değere vereceği öneme göre, alınacak tedbir ve koruma etkinliğinin farklı olmasına sebep olmaktadır. Bu durumda da, taraf olunan sözleşmeden beklenen netice alınamamaktadır.

Çevre ve doğal kaynaklar ile ilgili uluslararası antlaşmaların iç hukuka uyarlanmasında karşılan başlıca sorun, uluslararası antlaşmalar hakkındaki Anayasal hükümlerin uluslararası antlaşmalar ile iç hukuktaki hiyerarşinin tam olarak oluşturulamaması, Anayasa’nın bu konuda farklı yorumlamalara açık olması dolayısı ile uygulamada karışıklıkların çıkmasıdır.

Özellikle, suç olarak düzenlenmesi gereken fiillerin sözleşmede yer alması, bu sözleşmenin iç hukuka uyarlanması sırasında, söz konusu uyarlamaların kanunla mı yoksa yönetmelik ile mi yapılacağı noktasında ortaya çıkmaktadır. Örneğin, CITES Sözleşmesi’nde yer alan birçok hüküm, koruma altına alınan bitki ve hayvan türlerine ilişkin yasaklamaların, son derece katı olmasını öngörmektedir. Bu sözleşmenin iç hukuka uyarlanması sırasında ise, Türkiye, kanun yerine yönetmelikle uyarlanması yoluna gitmiştir. Yönetmelikle alınacak tedbirlerin, suç ve ceza içermemesi nedeniyle, söz konusu sözleşmenin uyarlanmasında gerekli tedbirlerin yeterince alınmadığını göstermektedir.

Bir başka sorun, tüm uluslararası antlaşmaların Anayasa’nın 90. madde hükmü gereğince Anayasa’ya aykırılığı dolayısı ile Anayasa Mahkemesi’ne başvurulamayacağı hükmünden hareketle çevre ve doğal kaynaklar ile ilgili uluslararası antlaşmaların Anayasa’ya uygunluğu dolayısı ile yargısal denetime tabi tutulamamasıdır.

En önemli sorunlardan biri de, Anayasal denetime tabi tutulamayan çevre ve doğal kaynaklar ile ilgili uluslararası antlaşmaların Anayasal hükümlerle ayrı hükümler içermesi durumunda hangi hükmün uygulanacağıdır. Anayasa 90. madde ile uluslararası antlaşmaları kanun hükmünde saymış dolaylı olarak Türk Hukuku’nda Anayasa’dan sonra geldiğini belirtmiştir. Ancak aynı madde ile Anayasa’ya aykırı oldukları gerekçesi ile Anayasa Mahkemesi’ne başvurulamayacağını da belirtmiştir. Bu durumda karşılaşılan sorun Anayasa ile ayrı hükümler içeren çevre ve doğal kaynaklar ile ilgili bir uluslararası sözleşme hükmü karşısında, normlar hiyerarşisi gereği Anayasal hükmün veya uluslararası hükmün nasıl uygulanacağıdır. Eğer sorumluluk doğmaması için uluslararası sözleşme hükmü ihlal edilemeyecekse, 90. maddedeki uluslararası antlaşmaların kanun hükmünde olduğu hükmünün ne şekilde işleyeceği konusunda belirsizlik bulunmaktadır.

³⁰ Bern Sözleşmesi madde 7. (20.02.1984 tarih ve 18318 sayılı Resmi Gazete)

5. Sonuç ve Öneriler

1982 Anayasası hükümleri, uluslararası sözleşmeler ile ilgili olarak iç hukuktaki yeri konusunda farklı yorumlamalardan doğan karmaşalara yol açmaktadır. Dolayısı ile Anayasal hükümlerin, bu tür farklı yorumlamaları ortadan kaldıracak şekilde yeniden düzenlenmesi gerekmektedir.

Antlaşmaların Anayasadan üstün olduğu savunulamaz. Uluslararası sözleşmelerin hiyerarşik yeri için Anayasaya bakılması, antlaşmaların hiyerarşik yerinin Anayasa tarafından belirlendiğini ortaya koymaktadır. Hiyerarşik yeri düzenlenen hukuki normun, o normun hiyerarşik yerini düzenleyen normdan üstün olup olmadığının tartışılması mantığa aykırıdır. Uluslararası antlaşmaların Anayasadan üstün olduğu savunulamayacağı gibi Meclis'in nitelikli çoğunluğu değil, adi çoğunluğu ile kabul edildiklerinden Anayasa'ya denk olduğu dahi savunulamaz. Anayasa, uluslararası antlaşmaların kanunlarından farklı hüküm içermesi durumunda antlaşma hükümlerinin uygulanacağını vurgularken, Anayasal hükümler ile ayrı hükümler içermesi durumunda ne yapılacağına dair hüküm içermemesi de uluslararası antlaşmaların Anayasa ile denk dahi tutulamayacağını ortaya koymaktadır. Aksi halde Anayasa'nın bunu da düzenleyen bir hüküm içermesi gerekirdi.

Eğer Anayasa uluslararası antlaşmaları kanunlardan üstün tutsa idi, 90. maddede uluslararası antlaşmaların kanun hükmünde olduğunu vurgulamaz, kanunlardan üstün olduğunu hükme bağlardı. Bunun tek istisnası, 15. 16. 42 ve 93. maddelerdir. Şayet 90. maddenin son cümlesi hükmü milletlerarası antlaşmalara üstünlük tanıyan bir niteliğe haiz olsaydı 15. 16. 42 ve 93. maddelerde bunu ayrıca belirtmeye gerek duymazdı. Anayasa'ya aykırılık iddiası ile Anayasa Mahkemesi'ne başvurulamaz hükmü, sözleşmelerin kanunlara üstünlüğünü belirtmek için değil, Anayasa Mahkemesi'nin iptal kararıyla devletin uluslararası sorumluluğunun ortaya çıkmasını engellemek içindir.

Anayasa, temel hak ve özgürlüklere ilişkin antlaşmalar hakkında, diğer uluslararası antlaşmalardan ayrı hükümler ortaya koymuş ancak hangi antlaşmaların temel hak ve özgürlüklerden sayılacağına ilişkin bir hüküm getirmemiştir. Çevre hakkı, İnsan Hakları Bildirgesi'nde tanımlanmadığı gibi, hangi uluslararası antlaşmaların temel hak ve özgürlüklere ilişkin antlaşmalardan olduğuna dair, Anayasa'da da açık bir hüküm bulunmamaktadır. Dolayısı ile 90. maddeye hangi uluslararası antlaşmaların temel hak ve özgürlüklerden olduğu, dolayısı ile çevre ve doğal kaynaklara ilişkin uluslararası antlaşmaların bunlardan olup olmadığına ilişkin hüküm eklenmelidir.

Çevre ve doğal kaynaklar ile ilgili uluslararası antlaşmaları da kanun hükmünde gören bir hukuk sisteminin normlar hiyerarşisi gereği Anayasaya aykırı olduğunun ileri sürülememesi normlar hiyerarşisinin işlerliliği ile çelişmektedir. Dolayısı ile özellikle Türkiye gibi Monist görüşü benimseyen ülkelerde uluslararası hükümler doğrudan kanun hükmünde sayılacak ve Anayasaya aykırılığı öne sürülemeyecekse, mutlaka onaylanma öncesi Anayasaya uygunluk bakımından bir yargısal denetimden geçmesi gerekmektedir. Bu amaçla Anayasaya uygunluk durumunu önceden inceleyecek ciddi bir ön izleme ve ön denetim sisteminin işletilmesi gereklidir.

Diğer yandan, uluslararası sözleşmelerin yürürlüğü hakkındaki kanunun Mecliste görüşülmesi sırasında mutlaka söz konusu kanuna konu sözleşmenin de ele alınarak tartışılması gereklidir.

KAYNAKLAR

- AKİPEK**, S. 1998; “Türk Mevzuatının Onaylanan Uluslararası Antlaşmalar İle Uyumlaştırılması Sorunu”, Ankara Üniversitesi Öğretim Üyesi, Sanal ve Yayın Kurulu Yayınları No:80, Ankara
- BATUM**, S. 1993; “İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi ve Türk Anayasal Sistemine Etkileri”, İ.Ü. Huk. Fak. Yayını, s. 30, İstanbul,
- BİLİR**, F. 2007; “2004 Anayasa Değişiklikleri Üzerine Bir Değerlendirme”, Konya.
- BOZKURT**, E., **KÜTÜKÇÜ**, M. A., **POYRAZ**. Y, 2009; “Devletler Hukuku”, sf: 21, Yetkin Yayıncılık, ANKARA,
- CANSEL**, E. 1990; “Anayasal Normlar Hiyerarşisi ve Temel Hakların Korunmasındaki İşlevi”, VIII Avrupa Anayasa Mahkemeleri Konferansı, Genel Rapor,
- ÇELİK**, E. F, 1988, “İnsan Hakları Sözleşmesinin Türk Hukukunda Yeri ve Uygulaması”, İdare Hukuku ve İlimler Dergisi, 1-2,
- DENK**, E. 2001; “Uluslararası Antlaşmalar Hukukunda Jus Cogens Kurallar”, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi. 56-2,
- EREN**, A. 2005; “1982 Anayasası’nın 90. Maddesindeki 2004 Değişikliğinin Antlaşmaların Türk İç Hukukundaki Yerine Etkisi”,
- GÖZLER**, K. "Milletlerarası Antlaşmalara Kanun Üstü Bir Değer Tanınabilir mi? (Anayasa Değişikliği Teklifi Hakkında Bir Eleştiri)", www.anayasa.gen.tr/madde90.htm. (Ziyaret tarihi 28.05.2010)
- GÖZLER**, K. 2007; “Hukuka Giriş”, Ekin Kitabevi Yayınları, 4. Baskı, sf 144, Bursa,
- GÜNDÜZ**, A. 2009; “Milletlerarası Hukuk Temel Belgeler, Örnek Kararlar”, Milletlerarası Hukuk ve Tanımı,
- KARADEMİR**, H. 2005; “1982 Anayasası’nın 90. Maddesinde Yapılan 2004 Değişikliği İle Milletlerarası Antlaşmaların Türk Hukukundaki Yerine İlişkin Değerlendirmeler”,
- KABAOĞLU**, İ.; “Çevre Hakkı ve Sömürgecilik”, www.uyghurweb.net/tr/cevre_hakki.html (Ziyaret tarihi 15.05.2010),
- ÖZBUDUN**, E. 2010; “Anayasa Hukuku”, T.C. Anadolu Üniversitesi Yayın No:1466, Açıköğretim Fakültesi Yayını, No:780, Eskişehir.
- TUNÇ**, H. 2000; “Milletlerarası Sözleşmelerin Türk İç Hukukuna Etkisi ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin Türkiye İle İlgili Örnek Karar İncelemesi”, Anayasa Mahkemesinin 38. Yıldönümü Sempozyumu, Anayasa Yargısı 7, Ankara,
- YÜZBAŞIOĞLU**, N. 1993; “Türk Anayasa Yargısında Anayasallık Bloku”, İ.Ü. Basımevi ve Film Merkezi, İstanbul.